

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه (مطالعه موردی دانشگاه مازندران)

عرفانه قاسم پور خوشرودی^۱
حجت صفار حیدری^۲

چکیده

هدف: پژوهش حاضر درصدد آن است تا مؤلفه‌های شهروندی اسلامی را بر اساس خوانش متن نهج‌البلاغه مورد بحث و بررسی قرار دهد و از رهگذر آن به تبیین موانعی بپردازد که در دانشگاه‌های کنونی ما بر سر راه تحقق آن قرار دارد. **روش:** برای انجام این کار مطالعه به دو شیوه کمی (از نوع توصیفی) و کیفی انجام شده است. جامعه آماری تحقیق شامل دو گروه (اساتید و دانشجویان) و نمونه آماری دانشجویان به تعداد ۳۲۴ نفر با استفاده از فرمول کوکران و به صورت نمونه گیری طبقه‌ای به تفکیک جنس، دانشکده و مقطع، انتخاب گردید. ابزار پژوهش پرسشنامه‌ای بود که توسط محققین و بر اساس مطالعه منابع ساخته شده است. پایایی پرسشنامه بر اساس آلفای کراباخ ۰/۹۶ برآورد گردید و جهت بررسی روایی محتوایی و صوری پرسشنامه، ابتدا جدول تناظر سؤالات تحقیق با سؤالات تهیه و در اختیار اساتید و صاحب‌نظران قرار گرفت و پس از رفع اشکالات و انجام اصلاحات لازم فرم نهایی پرسشنامه تهیه شده است. جهت پاسخگویی به سوال سوم پژوهش از بین استادان نیز به تعداد ده نفر به صورت هدفمند و با استفاده از روش نمونه گیری زنجیره‌ای انتخاب و داده‌ها با استفاده از مصاحبه نیمه ساختار یافته جمع آوری شده است. **یافته‌ها:** یافته‌ها نشان می‌دهد که از نظر دانشجویان در دانشگاه‌ها میزان توجه به مؤلفه‌های ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهروندی اسلامی پایین تر از متوسط ولی مؤلفه‌های بعد اخلاقی بالاتر از متوسط بوده است. اگرچه از لحاظ آماری داده‌های مربوط به این بعد نیز همچون ابعاد دیگر شهروندی اسلامی معنی دار نبوده است. همچنین یافته‌های بدست آمده از مصاحبه با استادان نشان می‌دهد که موانع تحقق شهروندی اسلامی در سه بخش اجرایی - محیط برون سازمانی، ساختار و سیاست گذاری‌ها، مسئولین، نیروی انسانی کارآمد-، فرهنگی - برنامه‌های فرهنگی، نیروی انسانی، محیط دانشگاه- و آموزشی - برنامه‌های وزارت علوم، محتوای دروس، تعاملات استاد دانشجو- قرار دارد. **نتیجه‌گیری:** بر اساس نتایج این پژوهش می‌توان گفت که به طور کلی تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه محقق نشده است. به سخن دیگر دانشگاه در عمل برنامه روشنی برای تحقق تربیت شهروند اسلامی ندارد..

واژگان کلیدی: تربیت، شهروند، اسلام، دانشگاه، موانع.

دریافت مقاله: ۱۹/۱۰/۹۳؛ تصویب نهایی: ۲۸/۰۲/۹۴.

۱. دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی دانشگاه تهران (نویسنده مسؤل) / آدرس: تهران، خیابان انقلاب، دانشگاه تهران

نمابر: ۰۱۱۳۳۳۷۹۸۱ / Email: Erfane68@gmail.com

۲. دانشیار تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش. گروه علوم تربیتی دانشگاه مازندران.

الف) مقدمه

شهروندی از مفاهیم با اهمیت در حوزه علوم اجتماعی است که ناظر بر نوع روابط میان افراد با یکدیگر است، روابطی که از سوی دولت نیز حمایت می‌شود. مفهوم محوری شهروندی حقوق و وظایفی است که هر یک از افراد به عنوان عضوی از اجتماع بر عهده دارند (کوی،^۱ ۱۳۸۴: ۱۰۱). از لحاظ تاریخی ریشه‌های توجه به مفهوم شهروندی و حتی آموزش و یا تربیت شهروندی به دوران یونان باستان باز می‌گردد. جمهوری افلاطون (۱۳۸۰) و سیاست (۱۳۵۸) ارسطو از جمله نخستین آثار آثاری هستند که به ویژگی‌های یک شهر مطلوب و نقش و وظایف شهروندان در آن پرداخته شده است. شهروندان مطلوب افلاطونی کسانی‌اند که از دو عنصر عقل و اراده برخوردارند. همان‌گونه که از جنبه فردی ضروری است تا عقل بر اراده و احساس در آدمی غلبه نماید، یک جامعه مطلوب، جامعه‌ای است که عقل جامعه - فیلسوفان - بر آن حکومت کنند. چنین نظامی امری طبیعی و لازم است (خاتمی، ۱۳۸۱). این مفهوم در دوره‌های بعد بویژه از عصر روشنگری تاکنون تحول بسیار یافته است و متفکرانی چون روسو،^۲ دورکیم^۳ و مارشال^۴ بدان پرداخته‌اند (گلشن فومنی، ۱۳۷۵: ۱۷). با نگاهی به پیشینه بحث درباره شهروندی می‌توان دریافت که صاحب نظران برای آن مؤلفه‌های گوناگونی را برشمرده‌اند. مؤلفه‌هایی چون: احترام به قانون، عدالت، آزادی، استقلال فکری (مهارت‌های تفکر و تعمق)، پرس و جو و توسعه بحث متقابل (گروه مشاورین بریتانیا، ۱۹۹۸: ۱۱)؛ تحقیق، برقراری ارتباط، مشارکت، مذاکره، انتقاد مؤثر و مسئولیت (برسلین^۵، ۲۰۰۶: ۲)؛ دانایی محوری، وطن دوستی، قانون مداری، مسئولیت پذیری، مشارکت، انتقادپذیری (فتحی و واحد، ۱۳۸۵: ۱۰۱). به نظر کیملیکا^۶ (۱۹۹۹) شهروندی تنها مفهومی سیاسی نیست، بلکه طیف وسیعی از فضایل اخلاقی چون وفاداری، تعهد به حقوق دیگران را نیز شامل می‌شود. شهروندی به عنوان یک پدیده اجتماعی مدرن از مؤلفه‌های محوری نظام‌های سیاسی دموکراتیک و شاخصی کلیدی برای نشان دادن تحقق دموکراسی در یک جامعه مدرن است که برخوردار از حوزه عمومی و جامعه مدنی کارآمد و پویاست (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۳: ۹۱). روشن است که تا چه اندازه تحقق چنین ویژگی‌هایی نیازمند وجود یک نظام تربیتی کارآمد برای تربیت شهروندان است.

در این جا منظور از تربیت شهروندی، آشنا ساختن فراگیران با حقوق و وظایفی است که عضو هر شهری بدانها نیازمند است. چنین کاری از همان اوان تحصیل آغاز می‌شود و تا دوران آموزش عالی تداوم می‌یابد. در طی این دوران نسبتاً طولانی است که فراگیران به فراخور توانایی شناختی و ادراکی خود با

1 Cui

2 Rousseau

3 Durkheim

4 Marshall

5 Breslin

6 kymlicka

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ♦ ۲۷۵

سطوح و لایه‌های گوناگون حقوق و وظایف شهروندی آشنا می‌شوند و دانش و مهارت‌های ضروری مرتبط با آن را می‌آموزند و به عمل در می‌آورند. با این همه توجه به این نکته نیز لازم است که آموزش شهروندی در درون چارچوبی از نظام ارزش‌ها، بینش‌ها و الگوهای شناخته شده در مشارکت جمعی جامعه انجام می‌گیرد (خطیب زمانی، ۱۳۸۶: ۱۰).

لطف آبادی درباره تربیت شهروندی طیف وسیعی از روش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز را نام برده است. به نظر او در هر برنامه‌ای که برای تحقق این خواست طراحی شده باشد لازم است که به مواردی چون آشنایی با ابعاد گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، بهداشت فردی و جمعی و سلامتی جسمانی؛ عمل به نظم، قانون، عدالت و مسئولیت‌پذیری؛ ایجاد توانایی برای کسب مهارت‌های ارتباطی مبتنی بر همدلی و بر پایه رشد و تقویت زبان؛ تقویت هویت فردی، خانوادگی و اجتماعی؛ آشنایی با نهادهای سیاسی، قانونی و اجتماعی؛ رشد مهارت‌های فکری و بسط تفکر انتقادی در کنار ایجاد زمینه‌های لازم برای رشد مهارت‌های حل مسأله و خلاقیت، توجه نماید (لطف آبادی، ۱۳۸۵: ۱۹-۲۰).

تربیت شهروندی نه تنها مسأله نهادهای آموزش عمومی رسمی است بلکه موضوعی است که مورد توجه نهادهای آموزش عالی نیز هست. دانشگاه‌ها به عنوان نهادهای تخصصی از یک سو نیازهای توسعه‌ای جامعه را هدف پژوهش‌های خود قرار می‌دهند و از سوی دیگر، وظیفه تربیت نسل جوانی را بر عهده دارند که هدایت جامعه را به سوی تحول و توسعه بر عهده خواهد گرفت. این چگونگی متفاوت از اهدافی که آموزش و پرورش عمومی دنبال می‌کند، در گرو تربیت نسلی متفکر، خلاق و آوانگارد است. به سخن دیگر، در حالی که آموزش و پرورش عمومی بیشتر بر جامعه‌پذیری فراگیران تأکید می‌کند، هدف غایی آموزش عالی ایجاد زمینه‌های لازم برای ظهور خلاقیت، نوآوری و به ویژه تفکر انتقادی است (رورنی، ۱۳۸۶، ترجمه آذرنگ و نادری) که اکنون از ویژگی‌های با اهمیت شهروندی محسوب می‌شود. بر این اساس است که دانشجویان به عنوان نخبگان امروز و سیاست‌گزاران، برنامه‌ریزان و دست‌اندار کاران فردا در شکل دهی به آگاهی مردم از حقوق و وظایف مدنی خود نقش مؤثری داشته و از توانایی فراوانی در ایجاد تحریک و جریان سازی در افکار عمومی و مشارکت در امور جامعه برخوردارند. در نتیجه به مثابه گروه مرجعی به شمار می‌روند که افراد نگرش‌ها و رفتارهایشان را از آنان اقتباس می‌کنند (شیانی و داودوندی، ۱۳۸۹: ۳۸).

درباره شهروندی و آموزش شهروندی در جامعه ایرانی تحقیقات چندی انجام شده است. در این پژوهش‌ها به مواردی چون ویژگی‌های شهروند مطلوب (دبیا، ۱۳۸۲)، نقش آموزش شهروندی در تشکیل هویت کودکان و نوجوانان در عصر جهانی شدن (لطف آبادی، ۱۳۸۵)، توجه به آموزش شهروندی در کتب و منابع درسی (افشارپور، ۱۳۸۳)، اهمیت و ضرورت آموزش شهروندی در جامعه کنونی ایران (ذکایی، ۱۳۸۱) و جایگاه فرهنگ‌های قومی در تربیت شهروندی (عسکریان، ۱۳۸۵) اشاره شده است. با این حال در حوزه تربیت

شهروندی اسلامی و بویژه نقش دانشگاه‌های اسلامی در این باره پژوهش‌چندانی صورت نگرفته است. از این رو می‌توان گفت که تحقیق حاضر از جمله نخستین پژوهش‌هایی است که به مسأله آموزش شهروندی با تکیه به مفاهیم و ایده‌های اسلامی در محیط دانشگاهی پرداخته است.

اگرچه توجه به مسأله اهمیت و ضرورت تربیت شهروندی در جوامع امروزی موضوعی جدید است و سابقه پراختن به آن در جوامع غربی به چند دهه گذشته باز می‌گردد، با این وجود به نظر می‌رسد که در پرتو تحولات و دگرگونی‌های عمیق اجتماعی و ارتباطی، که نقش بسزایی در افزایش آگاهی‌های مردم داشته است، ضرورت پرداختن به این موضوع در جوامع اسلامی نیز احساس می‌شود. بر این اساس این پرسش قابل طرح است که: آیا در بطن آموزه‌های اسلامی - که در این پژوهش تنها به بررسی نهج البلاغه اکتفا نموده است - می‌توان به ایده‌هایی دست یافت که مستقیم یا غیرمستقیم به مسأله شهروندی در جوامع اسلامی پرداخته باشد. بخشی از کوشش بکار گرفته شده در این تحقیق ارائه پاسخی به این پرسش است. با این حال این پژوهش تنها به طرح، بحث و بررسی این مسأله محدود نشده، بلکه به مسأله وضعیت موجود و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر دانشگاهیان (اساتید و دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری) نیز پرداخته است. ضرورت انتخاب دانشجویان تحصیلات تکمیلی بواسطه تجربه حضور نسبتاً طولانی مدت‌تر در محیط‌های دانشگاهی بوده است. لذا به نظر رسید که بتوان به دیدگاه آنها به عنوان نخبگان جامعه در مورد وضعیت و میزان تحقق تربیت شهروندی در دانشگاه تکیه نمود.

محور پژوهش سوالات سه گانه زیر است: ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی کدامند؟ در دانشگاه تا چه اندازه ویژگی‌های یک شهروند مطلوب اسلامی مورد توجه قرار می‌گیرد؟ و نیز چه موانعی سر راه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی وجود دارد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها سه کار اساسی انجام گرفته است: ۱. مراجعه به نهج البلاغه به عنوان یک منبع موثق اسلامی جهت استخراج آن دسته از ایده‌ها و مفاهیمی که بتوانند در هدایت بحث مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی مؤثر باشد، ۲. مراجعه به دیدگاه دانشجویان درباره وضعیت تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه، ۳. مراجعه به دیدگاه اساتید دانشگاه برای روشن سازی موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه.

ب) روش پژوهش:

پژوهش حاضر از لحاظ روش، توصیفی از نوع پیمایشی می‌باشد. برای جمع آوری داده‌ها از پرسشنامه محقق ساخت استفاده شده است. این پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت تنظیم گردیده و مؤلفه‌های آن با مطالعه خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه انتخاب تهیه شده است. برای تعیین مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی (که در پرسشنامه مورد استفاده قرار گرفت) ابتدا سخنان حضرت امیر (ع) که در بخش خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه آمده است و به نحو مستقیم یا غیرمستقیم با مسأله تربیت شهروندی ارتباط دارد، مطالعه و پس از ادغام مضامین مشابه، بعضی از آنها به عنوان مستندات مؤلفه‌ها

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ♦ ۲۷۷

انتخاب گردید. در مرحله بعد موارد انتخاب شده با اهل فن و متخصصین حوزه مطالعات اسلامی در میان گذاشته شد و در نهایت بر روی ۳۱ مؤلفه توافق بعمل آمد. برای بررسی روایی و محتوایی و صوری پرسشنامه، ابتدا جدول تناظر سؤالات تحقیق با سؤالات پرسشنامه تهیه و در اختیار اساتید و صاحب‌نظران قرار گرفت و پس از رفع اشکالات و انجام اصلاحات لازم فرم نهایی پرسشنامه تأیید و تهیه شده است. جهت تعیین پایایی، پس از نمره گذاری با استفاده از روش آلفای کرونباخ، ضریب پایایی ۰.۹۶۶ به دست آمده است. که نشان می‌دهد پرسشنامه از پایایی بالایی برخوردار است؛ و آمار و نتایج حاصله از آن قابل اطمینان است. در مرحله آخر پرسشنامه تهیه شده به منظور جمع آوری داده‌های آماری مورد نیاز در بین نمونه آماری توزیع گردید و اطلاعات کلی مربوط به پرسشنامه جمع آوری شد و داده‌های استخراج شده با بهره‌گیری از نرم افزار SPSS در قالب تکنیک‌های آماری_انواع آزمون‌های تی تک نمونه‌ای، تی مستقل و تحلیل واریانس یک طرفه_ طبقه‌بندی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جامعه آماری در این تحقیق شامل کلیه دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه مازندران به تعداد ۲۰۷۵ نفر می‌باشد. نمونه آماری با شیوه نمونه‌گیری طبقه‌ای و استفاده از فرمول کوکران، ۳۲۴ نفر برآورد شده است. همچنین از میان استادان دانشگاه مازندران تعداد ۱۰ نفر بصورت هدفمند برای مصاحبه انتخاب گردیدند. جدول شماره ۱ و ۲ حجم جامعه آماری و نمونه را به تفکیک دانشکده، مقطع تحصیل و جنسیت نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱: حجم نمونه دانشجویان به تفکیک دانشکده

دانشکده‌ها	جامعه آماری	نمونه آماری
تربیت بدنی	۱۰۸	۱۷
علوم انسانی و اجتماعی	۴۳۳	۶۸
علوم اقتصادی و اداری	۳۷۷	۵۹
حقوق و علوم سیاسی	۱۸۷	۲۹
شیمی	۳۳۱	۵۲
الهیات	۱۰۳	۱۶
علوم ریاضی	۲۰۷	۳۲
علوم دریایی	۲۲	۳
علوم پایه	۲۸۱	۴۴
هنر و معماری	۲۶	۴
جمع	۲۰۷۵	۳۲۴

جدول شماره ۲: حجم نمونه به تفکیک جنسیت و مقطع

جمع	دکتری		ارشد		دانشکده‌ها
	پسر	دختر	پسر	دختر	
۱۷	۱	۰	۱۰	۶	تربیت بدنی
۶۸	۳	۳	۲۲	۴۰	علوم انسانی و اجتماعی
۵۹	۷	۲	۲۲	۲۸	علوم اقتصادی و اداری
۲۹	۳	۱	۱۱	۱۴	حقوق و علوم سیاسی
۵۲	۸	۱۰	۶	۲۸	شیمی
۱۶	۱	۰	۷	۸	الهیات
۳۲	۵	۱	۵	۲۱	علوم ریاضی
۳	۰	۰	۱	۲	علوم دریایی
۴۴	۴	۶	۱۱	۲۳	علوم پایه
۴	۰	۰	۱	۳	هنر و معماری
۳۲۴	۳۲	۲۳	۹۶	۱۷۳	جمع

ج) سوالات پژوهش:

الف. سوالات اصلی:

۱. ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی کدامند؟
۲. به نظر دانشجویان تا چه اندازه به هر یک از ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه توجه شده است؟
۳. چه موانعی سر راه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه وجود دارد؟

د) یافته‌های پژوهش:

پاسخ سوال نخست: ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی کدامند؟

در این قسمت می‌کشیم تا به یافته‌های مربوط به مؤلفه‌های اسلامی تربیت شهروندی اشاره کنیم. به نظر می‌رسد که به هنگام بحث و بررسی درباره شهروندی اسلامی بتوان آن را در ذیل ایده کلی تری تحت عنوان اجتماع اسلامی قرار داد (باقری، ۱۳۹۰). به سخن دیگر، شهروندی که ناظر بر تعامل میان دولت و مردم و مردم با یکدیگر بر پایه حقوق و وظایف متقابل است، خود از بطن مفهوم جامعه اسلامی استخراج می‌شود. با این حال شهروندی در مفهوم اسلامی آن نه تنها در حیطه اجتماعی و سیاسی، بلکه بواسطه ارتباط میان انسان و جامعه با خدا، حوزه وسیع‌تر عبادی، ایمانی و اخلاقی را نیز در بر می‌گیرد. گرچه در این جا امکان بررسی گسترده موضوع وجود ندارد، اما می‌توان به طرح و استخراج ایده‌هایی پرداخت که به

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ♦ ۲۷۹

کمک آنها شهروندی اسلامی روشن می‌گردد. بر این اساس در ادامه به نحو اجمال به بعضی از ویژگی‌های شهروندی در جامعه اسلامی که خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه استنتاج شده اشاره می‌شود. با مراجعه به کلام امام در نهج‌البلاغه شهروندی اسلامی را می‌توان در چهار دسته اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قرار داد:

الف. بعد اخلاقی شهروندی بر ویژگی‌هایی کلی و ضروری فردی و اجتماعی اشاره دارد که هر شهروند اسلامی لازم است که از آنها برخوردار باشد. این ویژگی‌ها در رفتار افراد جامعه آشکار می‌گردد. از میان این ویژگی‌ها می‌توان به مواردی چون ادب^۱، شجاعت^۲، انصاف^۳، بخشش^۴، خوش‌رویی^۵، احسان^۶، محبت و دوستی^۷، صبر^۸ اشاره کرد.

ب. دین اسلام در میان ادیان الهی درباره زندگی جمعی و حقوق و وظایف مسلمانان نسبت به یکدیگر تأکید بسیار کرده است. در سخنان امام درباره اهمیت پیوند اجتماعی نکته‌های بسیاری آمده است. به عنوان نمونه در خطبه ۱۵۱ بر اهمیت امت تأکید می‌نماید. و هم چنین در خطبه ۱۲۷ بر همراهی با جماعت اصرار می‌ورزند، زیرا دست خدا با جماعت است و کنارگیری از جماعت را مایه تباهی بر می‌شمارند. از این زوایه که به مسأله شهروندی بنگریم در خواهیم یافت که پیوند مسلمانان در جامعه اسلامی خواه ناخواه مسأله حقوق و وظایف اجتماعی میان آنان را به میان می‌آورد. در کلام امام رعایت حقوق متقابل میان مسلمانان نه تنها لازم است، بلکه حکومت اسلامی نیز موظف به رعایت حقوق مردم است.^۹ درباره حقوق و وظایف اجتماعی شهروند می‌توان به بعضی از مؤلفه‌ها اشاره کرد که از سخنان امام قابل استنتاج است. مؤلفه‌هایی چون، دیگرخواهی و نوعدوستی^{۱۰}، اعتدال در رفتار^{۱۱}، احترام متقابل^{۱۲}،

۱. "هیچ ثروتی چون عقل، و هیچ فقری چون نادانی نیست. هیچ ارثی چون ادب، و هیچ پشتیبانی چون مشورت نیست." (ح ۵۵: ۶۳۷).
۲. «به خدا سوگند! اگر تنها با دشمنان روبرو شوم، در حالی که آنان تمام روی زمین را پر کرده باشند، نه باکی داشته و نه می‌هراسم» (نامه ۶۱: ۴۲۷).
۳. "...در روابط با مردم انصاف داشته باشید..." (ن ۵۱: ۵۶۳)
۴. "آن که پادشاه الهی را باور دارد، در بخشش سخاوتمند است." (ح ۱۳۸: ۶۵۹)
۵. "شادی مومن در چهره او، و اندوه وی در دلش پنهان است..." (ح ۳۳۳: ۷۰۹).
۶. "هرگز نیکوکار و بدکار در نظرت یکسان نباشند... پس هر کدام از آنان را بر اساس کردارشان پادشاه ده." (ن ۵۳: ۵۷۱)
۷. "ای مالک! مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش... باید دلت کانون مهر و دوستی برای زیردستان باشد، به آنان مهربانی کن و لطف را شامل حالشان کن." (ن ۵۳: ۵۶۹).
۸. ایمان بر چهار پایه استوار است: صبر، یقین، عدل و جهاد. (ح ۳۱: ۶۲۹).
۹. "ای مالک! مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش... زیرا مردم دو دسته‌اند، دسته‌ای برادر دینی تو، و دسته دیگر همانند تو در آفرینش می‌باشند..." (ن ۵۳: ۵۶۷)
۱۰. به عنوان نمونه فرازی که در زیر نویس شماره ۱۰ بدان اشاره شده است.
۱۱. "ای زیاد، از اسراف بپرهیز و میانه‌روی را برگزین..." (ن ۲۱: ۵۰۱)
۱۲. "باید خردسالان شما از بزرگان شما پیروی کنند و بزرگسالان شما نسبت به خردسالان مهربان باشند..." (ح ۱/۱۶۷: ۳۱۹-۳۱۸).

رازداری^۱، آمادگی پذیرش عذر تقصیر^۲، آمادگی برای یاری رساندن به دیگران^۳، امانت‌داری^۴، عیب-پوشی^۵، وفاداری^۶ و مواردی از این قبیل اشاره کرد.

ج. حیطه سیاسی در آموزه‌های اسلامی، شکوفایی و تقویت رفتارهایی جهت تداوم نظم سیاسی جامعه است. از این منظر می‌توان حقوق و وظایف شهروندی را زمینه‌ای برای ثبات و تداوم حیات جامعه اسلامی دانست. حفظ حیات جامعه اسلامی نیز در گرو کوشش‌هایی است که توجه و اهمیت دادن به آنها نه تنها از سوی مردم، بلکه از سوی حکومت نیز ضروری است. در کلام امام می‌توان به بعضی از فزاینده‌ها اشاره کرد که زمینه استنتاج مؤلفه‌هایی شهروندی سیاسی را فراهم می‌سازد. مواردی چون: تأمین امنیت^۷، احترام به آزادی^۸، دوران‌دیشی^۹، تأمین صلح و آرامش^{۱۰}، عدالت^{۱۱}، اهمیت جهاد^{۱۲}، استقامت و پایداری^{۱۳}.

د. بعد اقتصادی عبارت از حقوق و وظایف شهروندان در حیطه مادی و معیشتی زندگی است. پرورش صفات و ویژگی‌های لازم برای مشارکت فعال در یک زندگی اقتصادی، برای همه مسلمانان ضروری است. در نهج البلاغه فزاینده‌هایی را از سخنان امام می‌توان یافت که به این ساحت از زندگی اجتماعی اشاره می‌کند. از جمله حقوق و وظایف اقتصادی شهروند اسلامی می‌توان به هدف‌مداری^{۱۴}، قناعت^{۱۵}، زمان‌شناسی^{۱۶}، برنامه‌ریزی^{۱۷}، مسئولیت‌پذیری^{۱۸}، تعاون^{۱۹}، مشورت^{۲۰}، توجه به رفاه و آسایش اجتماعی^{۲۱} و... اشاره کرد.

۱. "... زیرا مردم عیبی دارند که رهبر امت در پنهان داشتن آن از همه سزاوارتر است، پس مبدا آنچه بر تو پنهان است آشکار گردانی و آنچه که هویداست پنهانی..." (ن ۵۳/۲۴ و ۲۵: ۵۶۹)
۲. "... به هنگام گناهش عذر او بپذیر، چنان که گویا بنده او می‌باشی و او صاحب نعمت تو می‌باشد." (ن ۹۸/۳۱: ۵۳۵)
۳. همواره در فکر مشکلات آنان [طبقات محروم جامعه] باش و از آنان روی بر مگردان... (ن ۵۳: ۵۸۳)
۴. "یکی دیگر از وظایف الهی، ادای امانت است، آن کس که امانت‌ها را نپردازد زیانکار است..." (خ ۱۰/۱۹۹: ۴۲۱)
۵. "ای بنده خدا، در گفتن عیب کسی شتاب مکن، شاید خدایش بخشنده باشد و بر گناهان کوچک خود ایمن مباش، شاید برای آنها کیفر داده شوی! پس هر کدام از شما که به عیب کسی آگاه است، به خاطر آنچه که از عیب خود می‌داند باید از عیبجویی دیگران خود داری کند..." (خ ۱۴۰/۴ و ۵: ۲۶۰-۲۵۹)
۶. "ای مردم! فراه همراه راستی است، که سپری محکم تر و نگهدارنده تر از آن سراخ ندارم. آن کس که از بازگشت خود به قیامت آگاه باشد خیانت و نیرنگ ندارد." (خ ۱/۴۱: ۹۵)
۷. "... مردم به زمامداری نیک یا بد نیازمندند... مردم در استقرار حکومت، زندگی کنند... به کمک آن با دشمنان می‌توان مبارزه کرد..." (خ ۱/۴۰: ۹۳)
۸. "برده دیگری مباش، که خدا تو را آزاد آفرید..." (ن ۸۷/۳۱: ۵۳۳)
۹. و از نشانه‌های یکی از پرهیزکاران... در دینداری نیرومند، نرم‌خو و دوران‌دیش است... (خ ۱۶/۱۹۳: ۴۰۵)
۱۰. "هرگز پیشنهاد صلح از طرف دشمن را که خشنودی خدا در آن است رد مکن، که آسایش رزمندگان، و آرامش فکری تو، و امنیت کشور در صلح تأمین می‌گردد..." (ن ۱۳۲/۵۳: ۵۸۷)
۱۱. "دوست داشتنی‌ترین چیزها در نزد تو [کارگزاران] در حق میانه‌ترین و در عدل فراگیرترین و در جلب خشنودی مردم گسترده‌ترین باشد..." (ن ۲۰/۵۳: ۵۶۹)
۱۲. "... پس هر کس به معروف امر کرد، پشتوانه نیرومند مومنان است، و آن کس که از زشتی‌ها نهی کرد، بینی منافقان را به خاک مالید..." (ح ۷/۳۱: ۶۳۱)
۱۳. عمل صالح! عمل صالح! سپس آینده‌نگری! و استقامت! استقامت! آنگاه، بردباری! بردباری! پرهیزکاری! پرهیزکاری! ... (خ ۱۳/۱۷۶: ۳۳۵)
۱۴. "مومن باید شبانه روز خود را به سه قسم تقسیم کند: زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار و زمانی برای تأمین هزینه زندگی، و زمانی برای واداشتن نفس به لذت‌هایی که حلال و مایه زیبایی است..." (ح ۳۹۰: ۷۲۵)
۱۵. "آدمی را قناعت برای دولت‌مندی، و خوش خلقی برای فراوانی نعمت‌ها کافی است..." (ح ۲۲۹: ۶۷۷)
۱۶. "... تلاش کن تا هر کاری را در جای خود، و در زمان مخصوص به خود انجام دهی..." (ن ۱۴۸/۵۳: ۵۹۱)
۱۷. "مالیات و بیت‌المال را بگونه‌ای واریسی کن که صلاح مالیات‌دهندگان باشد... و تا امور مالیات‌دهندگان اصلاح نشود کار دیگران نیز سامان نخواهد گرفت..." (ن ۵۳/۸۰-۷۹: ۵۷۹)

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ۲۸۱

سوال ۲: به نظر دانشجویان تا چه اندازه به هر یک از ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی

در دانشگاه توجه شده است؟

برای پاسخ به پرسش دوم مؤلفه‌های مربوط به ابعاد چهارگانه اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تربیت شهروندی که پیش از این بدانها اشاره گردید به عنوان پرسش‌های پرسشنامه تنظیم گردید و در اختیار دانشجویان قرار گرفت. همان‌طور که در جدول (۳) مشاهده می‌شود، نتایج بدست آمده نشان داده است که بعد سیاسی با میانگین (۲.۷۹)، بعد اقتصادی با میانگین (۲.۸۱)، بعد اجتماعی با میانگین (۲.۹) و سطح معناداری کوچک‌تر از ۰.۰۵ به میزانی پایین‌تر از حد متوسط است. در مورد بعد اخلاقی با سطح معنی داری بزرگ‌تر از ۰.۰۵ نتایج معنی دار نبوده است.

جدول ۳: توجه به ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر دانشجویان دانشگاه مازندران

ابعاد	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	مقدار t	درجه آزادی	معناداری
سیاسی	۳۲۴	۲.۷۹۸۱	۰.۷۱۷۲۱	-۵.۰۵۱	۳۲۳	۰.۰۰۰
اقتصادی	۳۲۴	۲.۸۱۷۸	۰.۸۵۱۸۸	-۳.۸۴۵	۳۲۳	۰.۰۰۰
اجتماعی	۳۲۴	۲.۹۰۹۶	۰.۸۱۰۸۹	-۲.۰۰۵	۳۲۳	۰.۰۰۰
اخلاقی	۳۲۴	۳.۰۲۸۴	۰.۸۴۴۶۸	۰.۶۰۵	۳۲۳	۰.۵۴۵

بر اساس اطلاعات جدول بالا، تمام میانگین‌های محاسبه شده بالای ۳ بوده و درصد موافقان تمامی مؤلفه‌ها زیر ۶۰ درصد است. این نتایج نشانگر آن است که در دانشگاه به هیچ یک از ابعاد تربیت شهروندی اسلامی توجهی نشده است. همچنین داده‌های جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که توزیع نظرات دانشجویان در مورد مفهوم شهروندی اسلامی حول گزینه‌های متوسط با فراوانی ۴۷.۸ درصد (۱۵۵ نفر) و بعد از آن گزینه زیاد ۳۰.۲ درصد (۹۸ نفر) متمرکز بوده است.

همان‌طور که در ۳ جداول مشاهده می‌شود، ملاک ارزیابی و رتبه بندی مؤلفه‌ها دو شاخص درصد موافقان و میانگین رتبه‌ای است. به طوری که میانگین بالای ۳ نشانگر جهت مثبت مؤلفه و درصد موافقان بالای ۶۰ بیانگر نگرش مثبت پاسخ دهندگان در خصوص مؤلفه مورد بررسی است. با چنین معیاری هر یک از مؤلفه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱. "همانا خدای سبحان روزی فقراء را در اموال سرمایه داران قرار داده است. پس فقیری گرسنه نمی‌ماند جز به کامیاب توانگران، و خداوند از آنان درباره گرسنگی گرسنگان خواهد پرسید." (ح ۳۲۸: ۷۰۹).
۲. "با آن کس که روزی به او روی آورده شراکت کنید، که او توانگری را سزاورتر، و روی آمدن روزگار خوش را شایسته‌تر است." (ح ۲۳۰: ۶۷۸-۶۷۷)
۳. "هر کس خودداری شد به هلاکت رسید و هر کس با دیگران مشورت کرد، در عقل‌های آنان شریک شد." (ح ۱۶۱: ۶۶۵)
۴. "ای فرزند آدم، آنچه را بیش از نیاز خود فراهم کنی، برای دیگران اندوخته‌ای." (ح ۱۹۲: ۶۷۱).

جدول ۴: توجه به مؤلفه‌های بعد اخلاقی تربیت شهروندی از منظر دانشجویان دانشگاه مازندران

انحراف معیار رتبه‌ها	میانگین رتبه‌ای	درصد موافقان	سطح سنجش					مؤلفه‌ها	
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۱.۵۳	۵.۲۱	۲۶.۸	۲۲	۶۴	۱۴۲	۵۷	۳۴	تعداد	شجاعت
			۶.۸	۱۹.۸	۴۳.۸	۱۷.۶	۱۰.۵	درصد	
۱.۰۹	۴.۵۹	۲۳.۲	۲۱	۵۴	۱۱۹	۸۲	۴۶	تعداد	صداقت
			۶.۵	۱۶.۷	۳۶.۷	۲۵.۳	۱۴.۲	درصد	
۱.۱۰	۶.۲۹	۳۸.۳	۴۶	۷۸	۱۳۰	۳۹	۲۸	تعداد	ادب
			۱۴.۲	۲۴.۱	۴۰.۱	۱۲	۸.۶	درصد	
۱.۰۳	۵.۹۸	۳۲.۷	۳۳	۷۳	۱۴۴	۴۳	۲۷	تعداد	محبت
			۱۰.۲	۲۲.۵	۴۴.۴	۱۳.۳	۸.۳	درصد	
۱.۰۶	۵.۰۲	۲۴.۴	۲۶	۵۳	۱۳۰	۷۹	۳۳	تعداد	بخشش
			۸	۱۶.۴	۴۰.۱	۲۴.۴	۱۰.۲	درصد	
۱	۵.۶۶	۲۹.۲	۳۱	۶۳	۱۴۹	۵۹	۲۰	تعداد	خودکنترلی
			۹.۶	۱۹.۶	۴۶.۳	۱۸.۳	۶.۲	درصد	
۱.۰۵	۴.۶۳	۲۲.۹	۱۸	۵۶	۱۳۰	۷۹	۳۹	تعداد	انصاف
			۵.۶	۱۷.۳	۴۰.۱	۲۴.۴	۱۲	درصد	
۱.۰۴	۶.۳۴	۴۰.۱	۳۸	۹۲	۱۲۸	۳۹	۲۴	تعداد	خوش رویی
			۱۱.۷	۲۸.۴	۳۹.۵	۱۲	۷.۴	درصد	
۱.۰۱	۵.۵۹	۳۰.۵	۲۶	۷۳	۱۳۸	۶۱	۲۴	تعداد	نیکوکاری
			۸	۲۲.۵	۴۲.۶	۱۸.۸	۷.۴	درصد	
۱.۱۴	۵.۶۹	۳۳.۳	۴۶	۶۲	۱۲۲	۶۴	۲۸	تعداد	صبر
			۱۴.۲	۱۹.۱	۳۷.۷	۱۹.۸	۸.۶	درصد	

بر اساس اطلاعات جدول ۴، تمام میانگین‌های محاسبه شده بالای ۳ بوده ولی درصد موافقان تمامی مؤلفه‌ها زیر ۶۰ درصد است؛ و نشانگر این است که در دانشگاه به هیچ یک از مؤلفه‌های بعد اخلاقی شهروند اسلامی توجهی نشده است.

جدول ۵: توجه به مؤلفه‌های بعد اجتماعی تربیت شهروندی از منظر دانشجویان دانشگاه مازندران

انحراف معیار رتبه‌ها	میانگین رتبه‌ای	درصد موافقان	سطح سنجش					مؤلفه‌ها	
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	تعداد	درصد
۱.۰۷	۴.۲۱	۱۶.۶	۱۵	۳۹	۱۱۵	۸۹	۵۶	تعداد	دیگر خواهی
			۴.۶	۱۲	۳۵.۵	۲۷.۵	۱۷.۳	درصد	
۰.۹۸	۶.۲۶	۳۳.۹	۲۸	۸۲	۱۴۱	۵۲	۱۹	تعداد	احترام
			۸.۶	۲۵.۳	۴۳.۵	۱۶	۵.۹	درصد	
۰.۹۹	۶.۳۶	۳۶.۱	۲۶	۹۱	۱۳۰	۵۴	۱۷	تعداد	امانت داری
			۸	۲۸.۱	۴۰.۱	۱۶.۷	۵.۲	درصد	
۱.۰۷	۶.۲۷	۳۵.۵	۲۹	۸۶	۱۳۴	۳۹	۳۱	تعداد	تعادل رفتاری
			۹	۲۶.۵	۴۱.۴	۱۲	۹.۶	درصد	
۱.۱۱	۵.۵۲	۲۶.۹	۲۹	۵۸	۱۱۸	۷۳	۳۵	تعداد	رازداری
			۹	۱۷.۹	۳۶.۴	۲۲.۵	۱۰.۸	درصد	
۱.۱۲	۵.۲۲	۲۴.۳	۲۸	۵۱	۱۲۵	۷۲	۴۴	تعداد	رعایت حقوق سایرین
			۸.۶	۱۵.۷	۳۸.۶	۲۲.۲	۱۳.۶	درصد	
۱.۰۱	۶.۶۸	۳۹.۲	۳۶	۹۱	۱۳۱	۴۱	۱۹	تعداد	معاشرت
			۱۱.۱	۲۸.۱	۴۰.۴	۱۲.۷	۵.۹	درصد	
۱.۰۶	۵	۲۲.۳	۱۹	۵۳	۱۲۱	۸۷	۴۰	تعداد	عیب پوشی
			۵.۹	۱۶.۴	۳۷.۳	۲۶.۹	۱۲.۳	درصد	
۱.۰۵	۵.۳۶	۲۵	۲۳	۵۸	۱۲۹	۷۷	۳۲	تعداد	وفاداری
			۷.۱	۱۷.۹	۳۹.۸	۲۳.۸	۹.۹	درصد	
۱.۱۶	۴.۱۲	۱۷	۱۸	۳۷	۹۴	۸۸	۸۱	تعداد	نقدپذیری
			۵.۶	۱۱.۴	۲۹	۲۷.۲	۲۵	درصد	

بر اساس اطلاعات جدول ۵، تمام میانگین‌های محاسبه شده بالای ۳ بوده ولی درصد موافقان تمامی مؤلفه‌ها زیر ۶۰ درصد است؛ و نشانگر این است که در دانشگاه به هیچ یک از مؤلفه‌های بعد اجتماعی شهروند اسلامی توجهی نشده است.

جدول ۶: توجه به مؤلفه های بعد سیاسی تربیت شهروندی از منظر دانشجویان دانشگاه مازندران

انحراف معیار رتبه‌ها	میانگین رتبه‌ای	درصد موافقان	سطح سنجش				مؤلفه‌ها		
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم			خیلی کم
۱.۰۲	۳.۵۸	۱۶.۴	۱۱	۴۲	۱۳۰	۸۳	۵۵	تعداد	آزادی
			۳.۴	۱۳	۴۰.۱	۲۵.۶	۱۷	درصد	
۱.۰۳	۳.۷	۱۹.۲	۲۱	۴۱	۱۱۳	۹۹	۳۶	تعداد	جهاد
			۶.۵	۱۲.۷	۳۴.۹	۳۰.۶	۱۱.۱	درصد	
۱.۰۴	۴.۲۳	۲۵.۶	۲۰	۶۳	۱۳۲	۶۷	۳۶	تعداد	صلح
			۶.۲	۱۹.۴	۴۰.۷	۲۰.۷	۱۱.۱	درصد	
۱.۱۶	۳.۶۶	۲۱	۲۰	۴۸	۱۱۱	۷۱	۶۷	تعداد	دوراندیشی
			۶.۲	۱۴.۸	۳۴.۳	۲۱.۹	۲۰.۷	درصد	
۱.۰۴	۵.۰۵	۴۱.۶	۳۳	۱۰۰	۱۲۰	۴۶	۲۱	تعداد	امنیت
			۱۰.۳	۳۱.۳	۳۷.۵	۱۴.۴	۶.۵	درصد	
۰.۹۸	۴.۵۳	۲۸.۴	۲۷	۶۵	۱۴۶	۵۷	۱۹	تعداد	استقامت
			۸.۳	۲۰.۱	۴۵.۱	۱۷.۶	۵.۹	درصد	
۱.۲۸	۳.۲۴	۱۳.۲	۱۶	۲۷	۱۰۸	۹۱	۷۴	تعداد	عدالت
			۴.۹	۸.۳	۳۳.۳	۲۸.۱	۲۲.۸	درصد	

بر اساس اطلاعات جدول ۶، تمام میانگین‌های محاسبه شده بالای ۳ بوده ولی درصد موافقان تمامی مؤلفه‌ها زیر ۶۰ درصد است؛ و نشانگر این است که در دانشگاه به هیچ یک از مؤلفه‌های بعد سیاسی شهروند اسلامی توجهی نشده است.

جدول ۷: توجه به مؤلفه‌های بعد اقتصادی تربیت شهروندی از منظر دانشجویان دانشگاه مازندران

انحراف معیار رتبه‌ها	میانگین رتبه‌ای	درصد موافقان	سطح سنجش					مؤلفه‌ها	
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۱.۰۱	۵.۱	۲۲.۹	۱۸	۵۶	۱۳۹	۷۲	۳۲	تعداد	هدف
			۵.۶	۱۷.۳	۴۲.۹	۲۲.۲	۹.۹	درصد	مداری
۱.۰۹	۴.۹۳	۲۵.۳	۲۱	۶۱	۱۲۰	۷۶	۴۴	تعداد	وقت
			۶.۵	۱۸.۸	۳۷	۲۳.۵	۱۳.۶	درصد	شناسی
۱.۰۹	۵.۱۹	۲۵.۳	۲۴	۵۸	۱۲۷	۷۰	۴۰	تعداد	همکاری
			۷.۴	۱۷.۹	۳۹.۲	۲۱.۶	۱۲.۳	درصد	
۱.۱۱	۵.۱۲	۲۷.۱	۲۶	۶۲	۱۱۷	۷۷	۳۸	تعداد	مسئولیت
			۸	۱۹.۱	۳۶.۱	۲۳.۸	۱۱.۷	درصد	پذیری
۱.۱۱	۵.۲۴	۲۷.۱	۲۷	۶۱	۱۲۵	۶۵	۴۲	تعداد	مشارکت
			۸.۳	۱۸.۸	۳۸.۶	۲۰.۱	۱۳	درصد	
۱.۰۸	۴.۵۹	۲۰.۹	۱۶	۵۲	۱۲۱	۷۸	۵۵	تعداد	رفاه و
			۴.۹	۱۶	۳۷.۳	۲۴.۱	۱۷	درصد	آسایش
۱.۰۳	۴.۹۹	۲۲.۹	۱۸	۵۶	۱۲۹	۸۱	۳۷	تعداد	نظم
			۵.۶	۱۷.۳	۳۹.۸	۲۵	۱۱.۴	درصد	
۱.۰۹	۵.۰۴	۲۵.۱	۲۳	۵۹	۱۲۰	۸۰	۳۹	تعداد	برنامه
			۷.۱	۱۸	۳۷	۲۴.۷	۱۲	درصد	ریزی
۱.۱۱	۴.۷۹	۲۲.۲	۲۱	۵۱	۱۲۴	۷۶	۵۰	تعداد	قانون
			۶.۵	۱۵.۷	۳۸.۳	۲۳.۵	۱۵.۴	درصد	مداری

بر اساس اطلاعات جدول ۷، تمام میانگین‌های محاسبه شده بالای ۳ بوده ولی درصد موافقان تمامی مؤلفه‌ها زیر ۶۰ درصد است؛ و نشانگر این است که در دانشگاه به هیچ یک از مؤلفه‌های بعد اقتصادی شهروند اسلامی توجهی نشده است.

داده‌های جدول شماره ۸ نشان می‌دهد که توزیع نظرات دانشجویان در مورد مفهوم شهروند اسلامی حول گزینه‌های متوسط با فراوانی ۴۷.۸ درصد (۱۵۵ نفر) و بعد از آن گزینه زیاد ۳۰.۲ درصد (۹۸ نفر) متمرکز بوده است.

جدول شماره ۸: توزیع فراوانی و درصد مفهوم شهروند اسلامی

انحراف معیار	میانگین	درصد موافقان	درصد تجمعی	درصد	فراوانی	گزینه‌ها	
۰.۸۳	۳.۳۳	۳۸۸	۰.۹	۰.۹	۳	بسیار کم	شهروند اسلامی
			۱۳.۳	۱۲.۳	۴۰	کم	
			۶۱.۱	۴۷.۸	۱۵۵	متوسط	
			۹۱.۴	۳۰.۲	۹۸	زیاد	
			۱۰۰	۸.۶	۲۸	خیلی زیاد	
				۱۰۰	۳۲۴	جمع	

سوال سوم: چه موانعی سر راه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه وجود دارد؟

یافته‌های مربوط به این پرسش از طریق مصاحبه با اساتید بدست آمده است. در این بخش ابتدا میزان آگاهی اساتید نسبت به مفهوم شناسی شهروند اسلامی و ویژگی‌های شهروند خوب مورد بحث و بررسی قرار گرفته، سپس موانع موجود سر راه تحقق شهروندی اسلامی در دانشگاه و در نهایت راهکارهای برای تحقق این هدف مورد بررسی قرار گرفته است. در مصاحبه با اساتید برخی بر این عقیده بودند که دانشگاه باید دانشجویان را برای متخصص شدن و تحصیلات بالاتر یا کسب مهارت‌های شغلی آماده کند، این درحالی است که از دانشگاه انتظار داریم نه تنها دانشجویان را برای بازار کار بلکه برای زندگی در جامعه نیز مهیا نماید. از این رو دانشگاه باید علاوه بر ایجاد مهارت‌های شغلی و تخصصی، به پرورش اجتماعی و اخلاقی دانشجویان نیز بپردازد. در ادامه به اجمال تنها به ارائه نمونه‌های از پاسخ‌های استادان به پرسش‌های مربوط به موانع اشاره می‌شود.

۱. آیا اساساً تربیت شهروند اسلامی از وظایف دانشگاه‌های ما است؟

- "به نظر من بستر خانواده مهم‌ترین بستر برای پرورش یک شهروند اسلامی است. بعد از اون جامعه

... که یکی از این جوامع دانشگاه محسوب می‌شود...".

- «از منظر قریب به اتفاق جامعه‌شناسان و روان‌شناسان اجتماعی، اجتماعی کردن (جامعه‌پذیری)

شهروندان در سنین کودکی و نوجوانی صورت می‌گیرد... نظام آموزشی و از جمله دانشگاه، تنها نهاد اجتماعی کردن و پرورش شهروند اسلامی نیست و نهادهای دیگر همچون خانواده، مدرسه، مسجد، رسانه‌های ارتباط جمعی، گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی (دوستی، فراغت، مذهبی، علمی، سیاسی و...) به صورت هدفمند و عامدانه یا طبیعتاً و ناخواسته، دست‌اندرکارند...».

به طور کلی می‌توان دیدگاه اساتید را درباره موانع تربیت شهروندی به شرح زیر خلاصه نمود:

۲. آیا در معنای مفهوم شهروندی اسلامی ابهامی وجود دارد؟ یا اشکال در شرایط تحقق آن است؟

- «چالش ابتدایی در خود اجرایی شدن این واژه است. یعنی شهروند اسلامی زمانی تحقق پیدا می‌کند که اسلام تحقق یابد. چون در جامعه ما به گونه‌ای است که بخشی از اسلام به صورت گزینشی عمل می‌شود و همه اسلام به صورت یک نظام اجرا نمی‌شود ما نمی‌توانیم انتظار داشته باشیم که شهروند اسلامی در جامعه و دانشگاه تربیت شود...».

۳. برای تحقق شهروند اسلامی چه مشکلاتی سر راه سیاست‌گذاری‌ها، اجرای سیاست‌ها، گزینش و

انتساب مسئولین و کارکنان، و... وجود دارد؟

- «رییس یا معاون ملتزم و عامل نیست. دانشجو هم الگو می‌پذیرد و خیلی راغب نمی‌شود».

- «ساختار وزارت علوم برای علوم انسانی خیلی ضعف دارد. برای علوم انسانی برنامه مجزایی ندارد و مباحث خیلی سطحی ارائه می‌شود و جوابگو نمی‌باشد. اقدامات صورت گرفته نیز تنها به افزایش سطح کیفی (ساعات تدریس، ...) پرداخته است. به جای اینکه توانمندی‌های دانشجویان را ارتقا دهد».

- «کمبود اعتبارات برای اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها».

- «تربیت انسان بیش از آن که به زبان و گفتار باشد، دعوت عملی است.. یکی از چالش‌های کلیدی

نداشتن گروه‌های مزین به صفات انسانی‌هایی که شهروند اسلامی هستند».

- «سیاست‌گذاری‌های تدوین شده معطوف به این مفاهیم نمی‌باشند. یک رفتار سازمانی تعریف شده

ناظر به این حقوق در دانشگاه کمتر دیده ...»

- «... گسترش دانشگاه‌ها در سطح کمی بوده است و به کیفیت آن‌ها توجهی نشده است».

- «یکی دیگر از چالش‌ها بد رفتاری‌ها و بد اخلاقی‌هایی است که در فضای دانشگاه بین مسئولین

وجود دارد و همدیگر را متهم می‌کنند».

۴. آیا معاونت فرهنگی در دانشگاه می‌تواند در این حوزه ایفای نقش نماید؟

- «بخش فرهنگی و معاونین فرهنگی دانشگاه این رسالت را بر دوش دارند ... تا حدودی این قضیه

صورت گرفته است. البته ممکن است برنامه‌ها و فعالیت‌های اشاره شده به طور مستقیم در این حوزه نباشد

اما به طور غیر مستقیم این الگوسازی‌ها را صورت می‌پذیرد و شهروندی را در دیگری ترسیم می‌کنند».

- «... کارها و برنامه‌هایی که در زمینه فرهنگی در دانشگاه صورت می‌پذیرد، کارایی کافی ندارد و تا

حدودی مطلوب نمی‌باشد».

- «فقدان نیروی انسانی کارآمد در بخش‌های فرهنگی یکی از چالش‌ها محسوب می‌شود. به طور

خاص در بخش فرهنگی دانشگاه معمولاً افرادی را می‌آوردند که دانش و انگیزه کافی را ندارند. مثلاً در

مسجد چه کسی را می‌گذارند؟ و در آزمایشگاه شیمی چه کسی را می‌گذارند!؟»

«...مشکلاتی که ما در محیط دانشگاه داریم به خاطر این که فرد فرهنگ محلی خودش رو آورده تو دانشگاه که مال یک منطقه دیگر و شهر دیگری است. وقتی فرهنگ دانشجویی را ایجاد نمی‌کنیم مشکلات مختلفی را در محیط دانشگاه و خوابگاه تجربه می‌کنیم...».

۵. تا چه اندازه دروس رایج دانشگاهی، الگوهای ارتباطی میان دانشجویان و استادان و یا دیگر عوامل ساختاری می‌تواند زمینه‌های لازم را برای تحقق تربیت شهروندی اسلامی فراهم سازد؟

«نوع تعاملات میان اساتید و دانشجویان و کارمندان یا خود دانشجویان و کارمندان و اساتید در الگوسازی‌ها مؤثرند. در حقوق شهروندی همه شهروندان از حق برابر برخوردارند. تبعیضات موجود در نوع رفتارها که ممکن است عده‌ای بیش از اندازه تمجید و تشویق و یا تحقیر شوند. ممکن است دانشجوی در فضای آموزشی دانشگاه شاهد این نوع رفتارها و تبعیضات باشد... در این شرایط برخوردها با الگوی شهروندی سازگار نیست.»

«برنامه‌های وزارت علوم در رشته‌های علوم انسانی چالش‌های جدی دارد واحد‌های آموزش عالی جوابگو نمی‌باشد... بنابراین لزوم ارتقای واحدهای درسی دیده می‌شود.»

«متأسفانه دانشگاه ما بیشتر ذهنی و تئوری است و به عمل پرداخته نمی‌شود. دانشگاه باید عمل و رفتار فرد را مورد توجه قرار دهد. مصداقی و عملاً پرورش دهد...»

«علوم و متون آموزشی به ویژه متون علوم انسانی بومی و بر اساس فرهنگ دینی نمی‌باشد...»
 «افراد و اعضای دانشگاه به ویژه دانشجویان در حیطه شهروندی آگاهی ندارند. این آگاهی در دانشگاه وجود ندارد.»

«اساتیدی وجود دارند که تنها بعد تعلیم را مورد نظر قرار می‌دهند و از بعد تربیتی غافل می‌شوند.»
 «محتوای درسی ارتباط بسیار اندکی با این آموزه‌ها دارد. یا دست کم در همه رشته‌ها این ارتباط وجود ندارد...»

«ارتباطات و تعاملات حاکم بر دانشگاه بر مبنای حق و احترام استوار نیست. حقوق اساتید و دانشجو به ویژه مصداق‌های عینی آن تعیین و ابلاغ نشده است. این آشفتگی در تعامل بین دانشجو و اساتید و کارکنان و مسئولین قابل مشاهده است...»

«دروس عمومی نیز در تحقق هدف یاد شده به دلایل مذکور ناکام است. ۱. عدم رعایت استانداردهای آموزشی؛ ظرفیت کلاس‌های معارف بیش از ۷۰ نفر است. ۲. فقدان تعداد استاد کافی معجز ۳. نگاه دسته دومی و غیر اصیل به این دروس از سوی سیستم آموزشی ۴. به روز نبودن سرفصل‌ها»

«خود سیستم آموزشی نیز به گونه‌ای مدرک گرایی و بوروکراسی را دامن می‌زند... این نارسایی سیستم آموزش است. اما بخشی از آموزش بر پرورش هم تأثیر گذار است.»

«اینکه شهروندان چه وظایفی دارند؟ در این زمینه دانشجویان اطلاعی ندارند؛ و این نقض محتوای

ماست.»

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ♦ ۲۸۹

«حُسن برخورد در روابط بین اساتید و دانشجویان مشاهده نمی‌شود. در حالی که استاد باید شأن و منزلتی داشته باشد و دانشجو در مقام استاد باید آدابی را رعایت نماید.»
در جدول شماره ۱۲ چالش‌ها و موانع موجود سر راه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی از دید استادان به نمایش گذاشته شده است:

جدول ۱۲: موانع موجود سر راه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه

جمع	اساتید										موانع
	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۳		*		*	*						محیط برون سازمانی
۵	*			*	*			*		*	ساختار و سیاست گذاری‌ها
۲	*									*	مسئولین
۱						*					نیروی انسانی کارآمد
۱							*				برنامه‌ها و اقدامات فرهنگی
۱					*						نیروی انسانی
۲				*				*			محیط دانشگاه
۲					*					*	برنامه‌های وزارت علوم
۵	*				*		*		*	*	سرفصل‌ها و محتوی دروس
۳	*				*					*	تعاملات اساتید و دانشجویان

۵) نتیجه گیری:

همان گونه که تحلیل آماری داده‌های پرسش نخست نشان داده است از منظر دانشجویان وضعیت توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی در ابعاد سیاسی (با میانگین ۲/۷۹)، اقتصادی (با میانگین ۲/۸۱)، اجتماعی (با میانگین ۲/۹) و اخلاقی (۳/۰۲) در دانشگاه مطلوب نیست. نتایج این پژوهش با نتایج ولی پور (۱۳۸۶) هم خوانی دارد. بر اساس نتایج این پژوهش می‌توان گفت که به طور کلی تربیت شهروندی اسلامی در دانشگاه (با میانگین ۲/۸۹) محقق نشده است. به سخن دیگر دانشگاه در عمل برنامه روشنی برای تحقق تربیت شهروندی اسلامی ندارد. این موضوع می‌تواند علل متعددی داشته باشد که یافته‌های پرسش سوم پژوهش بدان اشاره دارد. بر اساس این یافته‌ها می‌توان از موانع گوناگونی سخن گفت. استنادی که در این پژوهش شرکت داشته‌اند به سه دسته کلی موانع اجرایی، فرهنگی و آموزشی اشاره کرده‌اند. این موانع در جدول شماره ۱۰ نشان داده شده است. موانعی که در این پژوهش به آنها اشاره شده است دست کم با نتایج پژوهش‌های دیبا (۱۳۸۲)، عسکریان (۱۳۸۵) و لطف آبادی (۱۳۸۵) همخوانی دارد.

حل و یا از سر راه برداشتن موانع تربیت شهروندی نیازمند طرح تدابیری همه جانبه است. در صورتی که بخواهیم بر پایه آموزه‌های اسلامی به تربیت شهروندی بپردازیم، باید به نقش آوانگاردی دانشگاه‌ها به عنوان مراکز آموزش تخصصی و پیشگام توجه نماییم. اجرای این نقش نیازمند ایجاد امکانات و برنامه‌ریزی‌های سنجیده در جهت تحول فضای عمومی دانشگاه‌ها، تغییر در برنامه‌های درسی، آموزش نیروهای انسانی شاغل در دانشگاه‌ها و بطور کلی دگرگونی در نگرش سیاست‌گزاران و برنامه‌ریزان است. از سوی دیگر، تربیت شهروندی نیازمند تعاملی جدی مبتنی بر احترام متقابل، ایجاد زمینه برای نقد و بررسی آزاد ایده‌ها و دیدگاه‌ها، میان دانشجویان و استادان است. هرگونه تبعیض، مسدود کردن فضای گفت و شنود، نقادی معقول و منطقی مانعی جدی در تحقق این هدف خواهد بود. با این همه در کنار رشد عقلانیت توجه به تربیت عاطفی دانشجویان نیز لازم است. پرهیز از خشونت و ایجاد فضایی انسانی و محبت آمیز توأم با ارتباطی همدلانه میان دانشجویان و استادان می‌تواند کمک مؤثری برای تحقق هدف مذکور باشد. به نظر می‌رسد که دغدغه جدی جامعه اسلامی کنونی ایران دستیابی به مدلی از تربیت شهروند اسلامی است که بتواند بدیل نوع لیبرالی آن باشد، مدلی که در آن راهبردها و راهکارهای تربیتی به گونه‌ای دقیق تبیین شده باشد. اما در این باره توجه به این نکته نیز لازم است که طراحی و اجرای چنین مدلی نیازمند همکاری اندیشمندان و صاحب نظران حوزه‌های گوناگون علمی و دینی است. از این رو نمی‌توان انتظار داشت که گروهی به تنهایی به طراحی چنین مدلی بپردازند و دیگران به اجرای آن اقدام کنند. رسیدن به یک نقطه مشترک درباره ماهیت و چگونگی تربیت شهروندی اسلامی مستلزم ایجاد فضای گفت و گو انتقادی است. به طور کلی هدف از طراحی چنین الگویی ایجاد سازوکارهای لازم جهت تربیت شهروند اسلامی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی به عنوان رویکردی در فرآیند طراحی، تدوین و اجرای برنامه‌های آموزشی و درسی است. در طراحی الگوی مورد نظر، مطالعه دقیق و تفسیر بروز منابع و متون دینی، بررسی نیازها، تعیین اهداف، مشخص ساختن اولویت‌ها، تأمین امکانات و در نهایت شناسایی موانع و مشکلات از جمله کارهایی هستند که انجام آنها ضروری به نظر می‌رسند. بر این اساس می‌توان به شرح زیر پیشنهادهای را برای تحقق تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه ارائه کرد:

۱. باز اندیشی در فرآیند طراحی برنامه‌های آموزشی دانشگاه، بر اساس توجه به مبانی و ارزش‌های اسلامی و ایجاد فرصت‌هایی برای آموزش مؤلفه‌های شهروندی اسلامی در دانشگاه.
۲. برگزاری کارگاه‌های آموزشی ویژه‌ی مسئولین، کارمندان و اساتید به گونه‌ای منظم و مداوم، در راستای ارائه آگاهی و دانش مطلوب شهروندی اسلامی و ایجاد انگیزه به منظور کاربرد این مهارت‌ها.
۳. طراحی و اجرای برنامه‌های مشارکتی بیشتر دانشجویان در فعالیت‌های مختلف مخصوصاً در دانشگاه.
۴. برنامه‌ریزی به منظور توأم ساختن فعالیت‌های آموزشی دانشگاه با برنامه‌های تربیتی و اخلاقی.

مطالعه وضعیت و موانع توجه به مؤلفه‌های تربیت ... ♦ ۲۹۱

۵. تأکید بر ارزش‌های اسلامی، تعهد اجتماعی، زمان شناسی، قانون‌مندی، تفاهم و احتراز از خودمحوری در تصمیم‌گیری‌ها و هدایت نظام مدیریتی، اصلاح مداوم روش‌های مدیریتی و افزایش کارآمدی آنها

۶. توجه به نقش الگویی استادان در رفتارسازی دانشجویان و الگوسازی آن نقش از طریق شناسایی و معرفی و تشویق مدیران، استادان، کارمندان و دانشجویان نمونه بر اساس شاخص‌های اسلامی.

۷. تدوین دروسی در زمینه آموزش شهروندی اسلامی در غالب دروس عمومی.

Archive of SID

منابع

- نهج البلاغه (۱۳۸۵)، ترجمه محمد دشتی. چاپ اول. قم: محدث
- ارسطو (بی تا) سیاست، ترجمه حمید عنایت (۱۳۵۸)، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- افشار پور، سیاوش (۱۳۸۳). تحلیل محتوای آموزش شهروندی در کتاب‌های اجتماعی دوره متوسطه. تحقیقی زیر نظر شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان فارس.
- افلاطون (۱۳۸۰) جمهوری. ترجمه محمد حسن لطفی. در دوره آثار افلاطون ج. ۲. تهران: انتشارات خوارزمی.
- باقری، خسرو (۱۳۹۰). تگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۲. تهران: انتشارات تربیت.
- توسلی، غلامعباس و حسینی نجاتی، سید محمود (۱۳۸۳). واقعیت شهروندی اجتماعی در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره پنجم، شماره ۲.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۴). مبانی اندیشه اسلامی. قم: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- حیدری نراقی، علی محمد (۱۳۸۴). رساله حقوقی امام سجاد (شرح نراقی). قم: نشر مهدی نراقی
- خاتمی، سید محمد (۱۳۸۱) از دنیای شهر تا شهر دنیا، تهران: نشر نی.
- دیا، طلعت (۱۳۸۲). بررسی ویژگی‌های شهروند خوب برای جامعه ایران و میزان انطباق برنامه‌های درسی مدارس با این ویژگی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- ذکابی، محمد سعید (۱۳۸۱). آموزش شهروندی، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، شماره ۱۹.
- رضوانفر، احمد (۱۳۸۷). فرهنگ اخلاقی معصومین حرف «ت». قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- شیبانی، ملیحه، داودوندی، (۱۳۸۹). تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان. فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره ۵. صص ۵۸-۳۶.
- غرویان، محسن (۱۳۸۶). نهج الفصاحه. قم: عصر ظهور.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۴). اصول کافی. ترجمه جواد مصطفوی. تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.
- کوی، لوتان (۱۳۸۴) آموزش و پرورش: فرهنگ‌ها و جوامع، ترجمه محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گلشن فومنی، محمد رسول (۱۳۷۵) جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: نشر شیفته.
- فتحی واجارگاه، کوروش؛ واحد چوکده، سکینه (۱۳۸۵) شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان: نظام آموزش متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۱۷، سال پنجم، صص ۹۳-۱۳۲.
- لطف آبادی، حسین (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۱۷، سال پنجم، صص ۴۴-۱۱.

- Nahjo-al-ballaghe. Dashti, Mohammad, Trans. Qom, Publications: Mohaddes.
- Nahjo-al-fasahe. Gharavian, Mohsen, Trans. Qom, Asre Zhohor.
- A group of authors, (2005). **Principles of Islamic thought**. Qom, Publications: the Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Afsharpour, Siyavash, (2004). **Content analysis of Social citizenship training in secondary school textbooks. A study by the Research Council of the Education Department in Fars province.**
- Aristotle. **Politics**. Enayat, Hamid, Trans. Tehran, Publications: Pocket Books Inc.
- Bagheri, Khosrou, (2001) . **A look again to Islamic training**. Vol,2. Tehran, Publications: Tarbiat.
- Breslin .T (2006). **Citizenship Education: current state of play and recommendations Memorandum of Submission to the Education Select Committee**, D. Rowe and A. Thornton Education Select Committee submission from the Citizenship Foundation Citizenship Foundation. pp. 78-90.
- British Advisory Group on Citizenship (1998). **'Education for Citizenship and the teaching of democracy in schools'**. London: Qualifications and Curriculum Authority)
- Cui Lvtan (2005). **Education: cultures and societies**, Yamani Doozi Sorkhabi, Mohammad, trans. Tehran, Publications: Shahid Beheshti University.
- Diba, Talaat, (2002). **Reviews of a good citizen's features in Iranian society and the compliance school curricula with these features**. Master thesis. Tehran, Islamic Azad University of Science and Research.
- Fathi Vajargah, Cyrus, Vahed Chookde, Sakineh (2006). **Identify the damages of citizenship training in hidden curriculum: the perspective of high school system's teachers in Tehran and offer solutions to improve the situation**, the Journal of Educational Innovations. No. 17, Vol.5. pp. 93-132.
- Gulshan Foumani, Muhammad Rasool, (1996). **Sociology of Education**. Tehran: Publications: Shifte.
- Heydari Naraqi, Ali (2005). **Rights treatise of Imam Sajjad** (Description of Naraqi). Qom, publications: Mahdi Naraqi
- Khatami, Mohammad, (2002). **The world of city to city of the world**. Tehran: publications: Ney.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (2005). **The principles of Kafee**. Mostafavi, Javad, Trans. Tehran: publications: Islamia seminary.
- Kymlicka, Will (1999). **Education for Citizenship' in Halstead**, JM and McLaughlin T.H, *education and Morality*: London: Routledge. pp. 21-39.

- Lotfabadi, Hossein (2006). **National and global citizenship training; strengthening the identity and value system of students.** Journal of Educational Innovations, vol.5, No. 17, Pp. 11-44.
- Plato, (2001). **Republic.** Lotfi, Mohammad Hassan, Trans. In the course of Plato's works. Vol.2. Tehran, Puplications: Khwarizmi.
- Rezvanfar, Ahmed (2008). **Moral culture of Infallibles,** the letter "T". Qom, Islamic Research Center of IRIB.
- Shiyani, Maliheh, davoodvandi (2010). **An Analysis of awareness of citizenship rights among students.** Journal of Social Welfare and Development Planning No. 5. pp. 36-58.
- Tavasolli, Gholamabbas. Hosseini nejati, (2004). **The reality of social citizenship in Iran.** Iranian Journal of Sociology, Vol. 5, No.2.
- Zakaee, Mohammad Saeed (2002). **Citizenship teaching,** Journal of Social Studies, No.

Archive of SID